

[Εγκυκλοπαιδικός Οδηγός]

Η γέννηση της γλώσσας [A2]

Μαρία Θεοδοροπούλου (2001)

Η προέλευση της γλώσσας είναι ένα ερώτημα η απάντηση του οποίου χάνεται στα βάθη της ανθρώπινης προϊστορίας, γεγονός που δικαιολογεί και τον μεταφυσικό αλλά και τον άκρατα υποκειμενικό χαρακτήρα πολλών θεωριών που προσπάθησαν να προσεγγίσουν το ζήτημα. Από πλευράς γλωσσολογίας, το ζήτημα απαγορεύτηκε ως θέμα ανακοίνωσης δύο φορές στη Γλωσσολογική Εταιρεία του Παρισιού (1866 και 1911)- αντίστοιχη στάση κράτησε και η Γλωσσολογική Εταιρεία του Λονδίνου. Η στάση αυτή θεωρήθηκε συνετή, αφού -όπως λέει ο αμερικανός γλωσσολόγος Whitney- "κανένα άλλο θέμα στη γλωσσολογική επιστήμη δεν απαιτούσε περισσότερο κόπο και δεν έδωσε τόσο φτωχά αποτελέσματα" (Aitchison 1996, 5). Στον αιώνα μας το ζήτημα επανέρχεται στο προσκήνιο αλλά με την παραδοχή ότι η διεπιστημονική προσέγγιση είναι αναγκαία.

Στην πολυπρισματικότητα της διεπιστημονικής προσέγγισης η γλωσσολογία προσφέρει την εσωτερική μαρτυρία. Που σημαίνει ότι οι απαντήσεις στο ζήτημα της προέλευσης της γλώσσας αναζητώνται με βάση χαρακτηριστικά που φέρει η ίδια η γλώσσα. Σημαντικό σταθμό στην πορεία των σχετικών αναζητήσεων αποτέλεσε η ανάπτυξη της θεωρίας της εξέλιξης των ειδών, στον βαθμό που προσανατόλισε την έρευνα σε ερωτήματα που κύριο στόχο έχουν να εξηγήσουν *πώς τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που εμφανίζει η γλώσσα βοήθησαν στην επιβίωση και αναπαραγωγή του ανθρώπινου είδους*. Βασική προϋπόθεση, βέβαια, για την κατεύθυνση προς ερωτήματα αυτής της τάξης αποτελεί η παραδοχή πως η γλωσσική ικανότητα είναι βιολογικό χαρακτηριστικό του ανθρώπινου είδους, με την έννοια ότι το άτομο είναι εκ γενετής προετοιμασμένο για την εκμάθηση της γλώσσας. Θέση η οποία ενισχύεται τόσο από τις έρευνες στον τομέα της οντογένεσης της γλώσσας (την απόκτηση της γλώσσας από το παιδί) όσο και από τα σχετικά πορίσματα της νευρογλωσσολογίας, της ανατομίας και της εμβρυολογίας, που αποδεικνύουν αφενός ότι υπάρχουν στον ανθρώπινο εγκέφαλο ανατομικά χαρακτηριστικά εξειδικευμένα στην παραγωγή και κατανόηση του λόγου από την εμβρυϊκή ακόμη περίοδο (Κούβελας 2001· Τσοχατζίδης 2001) και αφετέρου ότι το παιδί αποκτά τη γλώσσα μέσω μηχανισμών που η ωρίμανσή τους εμφανίζει βιολογικά χαρακτηριστικά (βλ. 1.3).

Το ζήτημα, λοιπόν, της προέλευσης της γλώσσας υπό το πρίσμα της εξελικτικής θεωρίας επιδιώκει σε ένα πρώτο στάδιο να εξηγήσει τους παράγοντες που κινητοποίησαν τις βιολογικές προϋποθέσεις της εμφάνισης της γλώσσας: την εξέλιξη δηλαδή αφενός του ανατομικού εξοπλισμού του ανθρώπου, περιλαμβανομένων τόσο των αρθρωτικών οργάνων (λάρυγγα, δοντιών, γλώσσας, πνευμόνων κλπ.) -αφού αυτά δευτερογενώς χρησιμοποιούνται για την παραγωγή του λόγου με την έννοια ότι οι βασικές τους λειτουργίες δεν συνδέονται άμεσα με τη γλώσσα αλλά με άλλες (π.χ. τη μάσηση)- όσο και των αντίστοιχων εγκεφαλικών- αφετέρου, την ανάπτυξη των νοητικών ικανοτήτων του ανθρώπου, και κυρίως της αφαίρεσης και της γενίκευσης που αποτελούν βασικές συνιστώσες του νοήματος (βλ.1.1).

Η εμφάνιση της γλώσσας συνδέεται με πιθανές περιβαλλοντικές αλλαγές, οι οποίες κινητοποίησαν μια σειρά μεταβολών στην ανατομία του πρώιμου ανθρώπου. "Ο εξαναγκασμός του σε αλλαγή περιβάλλοντος, από το δάσος στη σαβάνα, είχε ως αποτέλεσμα την απελευθέρωση" των άνω άκρων -αφού αυτά δεν του χρειαζόνταν πλέον για την αναρρίχηση στα δέντρα- και, συνακόλουθα, την όρθια στάση. Από πλευράς ανατομίας, η όρθια στάση οδήγησε στην κάθετη θέση του λάρυγγα, γεγονός που είχε συνέπειες στην άρθρωση της ομιλίας. Από την άλλη, τα άνω άκρα χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή *εργαλείων*, ένα βήμα που θα έχει εκρηκτικά αποτελέσματα στην προαγωγή του πολιτισμού και θα αποτελέσει κρίσιμο στοιχείο πάνω στο οποίο θα στηριχθούν υποθέσεις για την προέλευση της γλώσσας (Δρακόπουλος 1982).

Η προϊστορική αρχαιολογία θεωρεί ότι τα ανατομικά χαρακτηριστικά τα οποία χρησιμοποιούνται για την παραγωγή του λόγου ήταν ήδη παγιωμένα στους πρώτους ανθρωπίδες (αυστραλοπίθηκος, 5-4.000.000 πριν

από τώρα). Κεντρική θέση κατέχει ο ανθρώπινος εγκέφαλος, ο οποίος χαρακτηρίζεται από *λειτουργική ασυμμετρία*: τα δύο ημισφαίρια παρουσιάζουν εξειδίκευση ως προς τις λειτουργίες που επιτελούν. Έτσι, μετά από έρευνες με αφασικούς κυρίως ασθενείς, γνωρίζουμε ότι "μιλάμε με το αριστερό ημισφαίριο", αφού οι γλωσσικές λειτουργίες εντοπίζονται σε αυτό, και πιο συγκεκριμένα, στις περιοχές Broca και Wernicke· βλάβες σε αυτές τις περιοχές έχουν ως αποτέλεσμα προβλήματα είτε στην κατανόηση είτε στην παραγωγή του λόγου. Κατά τους αρχαιολόγους, ο *homo habilis* (ο "επιδέξιος άνθρωπος") ήταν ήδη προικισμένος με μεγαλύτερη ποσότητα εγκεφαλικής ουσίας, στην οποία πιθανότατα περιεχόταν και η περιοχή Broca (Κούβελας 2001· Κωτσάκης 2001).

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο που σχετίζεται με τη φυσιολογία του εγκεφάλου είναι ότι το ίδιο ημισφαίριο που ελέγχει τον λόγο ελέγχει και το *κυρίαρχο* χέρι, συνήθως το δεξί, το οποίο χρησιμοποιούμε για να εκτελέσουμε διάφορες εργασιακές δραστηριότητες (Καφετζόπουλος 1995, 101). Η κατά προτίμηση χρήση του ενός χεριού συναντάται μόνο στον άνθρωπο και συνδέεται με την ικανότητά του να κατασκευάζει και να χρησιμοποιεί εργαλεία, κάτι που επίσης τον διαφοροποιεί από τα άλλα έμβια όντα. Τα "εργαλεία" που χρησιμοποιούν κάποια ζώα για την αναζήτηση της τροφής τους -π.χ. οι πίθηκοι-, παρουσιάζουν μια ριζική ποιοτική διαφορά με αυτά του πρώιμου ανθρώπου: στην πρώτη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με *φυσικά, ανεπεξέργαστα* αντικείμενα ή και για μέλη του ίδιου του σώματος (π.χ. τα δόντια), ενώ τα εργαλεία που κατασκευάζονται από τον άνθρωπο είναι *τεχνητά* και *επεξεργασμένα* με την παρέμβαση κάποιου άλλου αντικειμένου.

Η ύπαρξη του εργαλείου -που για τους αρχαιολόγους είναι το κομβικό σημείο το οποίο θεωρείται ως η αρχή του είδους "άνθρωπος" και ταυτίζεται με την εμφάνιση του *homo habilis*- δηλώνει ήδη ανεπτυγμένες νοητικές ικανότητες που δεν συναντώνται στα άλλα έμβια όντα. Γι' αυτό τον λόγο τα εργαλεία, με τις μορφοποιήσεις που παρουσιάζουν μέσα στον χρόνο, θεωρούνται μαρτυρίες της ανάπτυξης των νοητικών ικανοτήτων του ανθρώπου και με αυτή την έννοια συνδέονται με τη γλώσσα, αφού το νοητικό υπόβαθρο είναι κοινό και στις δύο περιπτώσεις. Παρακολουθώντας, λοιπόν, την εξέλιξη των εργαλείων κατά τη διάρκεια των προϊστορικών περιόδων παρατηρούμε μια αυξανόμενη παρουσία και ανάπτυξη της αφαιρετικής ικανότητας, η οποία είναι έκδηλη στην *τυποποίηση* των εργαλείων. Αυτό έχει μεγάλη σημασία γιατί δείχνει, καταρχάς, ότι ο κατασκευαστής του εργαλείου δεν το φτιάχνει άμεσα, μπροστά στο ερέθισμα, αλλά το κατασκευάζει σε κάποια άλλη στιγμή έχοντας το ερέθισμα, αυτή τη φορά, στον νου του. Καθοδηγείται δηλαδή από την *αφηρημένη αναπαράσταση* τόσο της τροφής όσο και ενός ιδανικού τύπου εργαλείου τον οποίο υλοποιεί (Κωτσάκης 2001). Από τη στιγμή λοιπόν που έχουμε ενδείξεις για την εμφάνιση της αφαιρετικής ικανότητας, μπορούμε να μιλάμε και για την ύπαρξη των νοητικών προϋποθέσεων εμφάνισης της γλώσσας.

Αν η ικανότητα άρθρωσης και η ανάπτυξη των νοητικών ικανοτήτων αποτελούν προϋποθέσεις εμφάνισης της γλώσσας, δεν απαντούν όμως στο ερώτημα πώς η εμφάνιση της γλωσσικής ικανότητας συντέλεσε στην επιβίωση και αναπαραγωγή του ανθρώπινου είδους έτσι ώστε να παγιωθεί ως ένα από τα βιολογικά χαρακτηριστικά του. Ούτως ή άλλως, η ανάπτυξη τόσο των αρθρωτικών όσο και των νοητικών ικανοτήτων δεν σημαίνει υποχρεωτικά ούτε εμφάνιση της γλωσσικής ικανότητας αλλά ούτε και ότι όλοι οι αρθρώσιμοι φθόγγοι χρησιμοποιούνται γλωσσικά (Τσοχατζίδης 2001). Γι' αυτό και η απάντηση στο ερώτημα της προέλευσης της γλώσσας αναζητείται, όπως έχει ήδη ειπωθεί, μέσα από τα χαρακτηριστικά της ίδιας της γλώσσας. Πιο συγκεκριμένα, από το γεγονός ότι η γλώσσα είναι ένα *συμβολικό σύστημα σημείων*, το οποίο χαρακτηρίζεται από *αυθαιρεσία, μετάθεση, παραγωγικότητα* και *πολυλειτουργικότητα* (Τσοχατζίδης 2001).

Κατά συνέπεια, το ερώτημα που πρέπει να τεθεί καταρχήν είναι γιατί το ανθρώπινο είδος ανέπτυξε *συμβολικό και όχι εικονικό ή δεικτικό σύστημα σημείων*. Γιατί δηλαδή ανέπτυξε ένα σύστημα επικοινωνίας που διέπεται: α) από *αυθαιρεσία*, με την έννοια ότι η σχέση των γλωσσικών σημείων με αυτό στο οποίο αναφέρονται δεν είναι αιτιολογημένη αλλά προκύπτει από την κοινή σύμβαση· σε αντίθεση με τα εικονικά συστήματα, όπου ανάμεσα στο σημείο και το αντικείμενο αναφοράς του υφίσταται σχέση *ομοιότητας* (π.χ. η

σχέση ανάμεσα στη φωτογραφία ενός σπιτιού και το ίδιο το σπίτι), και με τα δεικτικά, όπου υπάρχει *συνάφεια* του σημείου με το αντικείμενο αναφοράς του (π.χ. ο καπνός ως ένδειξη φωτιάς)· και β) *μετάθεση*, τη δυνατότητα δηλαδή της γλώσσας να "μιλάει" για αντικείμενα, γεγονότα, έννοιες κλπ. που δεν είναι "προσδεδεμένα" με κάποιο άμεσο, παρόν ερέθισμα. Με όρους της εξελικτικής θεωρίας αυτό το ερώτημα μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: Τί εξελικτικά πλεονεκτήματα προσέφερε ένα τέτοιου είδους σημειωτικό σύστημα στο ανθρώπινο γένος που δεν προσέφεραν τα υπόλοιπα; Και επιπλέον: με τί είδους περιβάλλοντα συνδέθηκε εξελικτικά το συμβολικό σημειωτικό σύστημα, σε αντίθεση με τα άλλα; Η επικοινωνία μέσω εικονικών και δεικτικών σημειωτικών συστημάτων συνδέεται με τη διαβίωση σε *σταθερά* περιβάλλοντα, αφού οι άνθρωποι μπορούν να αναγνωρίσουν ενστικτωδώς τις σχέσεις ομοιότητας ή συνάφειας ανάμεσα στα εικονικά ή δεικτικά σημεία και σε έναν αριθμό σταθερών περιβαλλοντικών ερεθισμάτων. Στα συμβολικά συστήματα όμως η επεξεργασία των ερεθισμάτων είναι μη ενστικτώδης και ως εκ τούτου αποτελούν προϋπόθεση για τη διαβίωση σε *μεταβλητά* περιβάλλοντα. Μπορούμε να συμπεράνουμε έτσι ότι η ανάπτυξη του συμβολικού σημειωτικού συστήματος επικοινωνίας οφείλεται σε ίδιας τάξης λόγους με αυτούς που κινητοποίησαν τη διποδία και την όρθια στάση: σε λόγους περιβαλλοντικούς, αφού το ανθρώπινο είδος εξαναγκάστηκε σε διαρκείς αλλαγές τρόπων διαβίωσης.

Η συμβολικότητα, όμως, δεν αρκεί να εξηγήσει ένα άλλο χαρακτηριστικό της γλώσσας, την παραγωγικότητα, τη δυνατότητα δηλαδή της γλώσσας να παράγει από ένα περιορισμένο αριθμό φωνημάτων έναν απεριόριστο αριθμό προτάσεων. Αν η συμβολικότητα αφορά μεμονωμένα σημεία, η παραγωγικότητα θέτει το ζήτημα της *σχέσης* των σημείων μεταξύ τους: στην ουσία πρόκειται για το φαινόμενο της *σύνταξης*, όπου ο συνδυασμός των σημείων αποτελεί παράγοντα επιπλέον πληροφορίας. Στα πλαίσια της νεοδαρβινικής θεωρίας αυτό θα μπορούσαμε να το θεωρήσουμε ως ένα επιπλέον αναπαραγωγικό πλεονέκτημα που πρόσφερε η γλώσσα στο ανθρώπινο είδος, στον βαθμό που του παρέσχε τη δυνατότητα της γρήγορης επεξεργασίας και, κατά συνέπεια, αναφοράς σε *συνδυασμούς* περιβαλλοντικών ερεθισμάτων. Η νεοδαρβινική θεωρία υποθέτει ότι το χαρακτηριστικό αυτό η γλώσσα το απέκτησε *σταδιακά*, υπόθεση η οποία ενισχύεται από ένα πλήθος σύγχρονων παρατηρήσεων σε ατελή συστήματα επικοινωνίας (π.χ. γλώσσες πίτζιν, συμβολικά συστήματα που κατακτούν οι χιμπατζήδες, παιδική γλώσσα κλπ.), τα οποία παρουσιάζουν χαμηλή αυτοματοποίηση κατά την επεξεργασία συνδυασμών συμβολικών σημείων (Τσοχατζίδης 2001).

Η πολυλειτουργικότητα, τέλος, το γεγονός δηλαδή ότι η γλώσσα, εκτός από το ότι πληροφορεί, χρησιμοποιείται και για επίτευση πράξεων, στα πλαίσια της νεοδαρβινικής θεωρίας αιτιολογείται ως αποτέλεσμα του ότι το ανθρώπινο είδος έζησε σε ομάδες. Ως εκ τούτου, η γλώσσα αποτέλεσε όχι μόνο μέσο πληροφόρησης σχετικά με το φυσικό περιβάλλον αλλά και μέσο διαχείρισης των ενδοομαδικών σχέσεων και διατήρησης των ενδοομαδικών ισορροπιών, προκειμένου να εξασφαλιστεί η επιβίωση της ομάδας από κινδύνους που προέρχονταν όχι πλέον από το φυσικό περιβάλλον αλλά από την "κοινωνική" αστάθεια της ομαδικής ζωής (Τσοχατζίδης 2001).

Ο βαθύτατα συνεργατικός και κοινωνικός χαρακτήρας της ενδοομαδικής ζωής στον οποίο δίνει έμφαση το γλωσσικό χαρακτηριστικό της πολυλειτουργικότητας, αλλά και τα πολύπλοκα δίκτυα κοινωνικών σχέσεων και ανταλλαγών -και κατά συνέπεια, κοινωνικών ορίων- που διέπουν τις συνθήκες μέσα στις οποίες εμφανίζονται και τροποποιούνται τα εργαλεία είναι θέματα τα οποία τονίζει και η αρχαιολογική έρευνα. Η διεπιστημονική θεώρηση αναδεικνύει, εκτός από τη βιολογική προδιάθεση του ανθρώπου για την απόκτηση της γλώσσας, και τη σημασία της περιβαλλοντικής ενεργοποίησης. Όπως φαίνεται, η γλωσσολογία μπορεί με τα ερωτήματα που θέτει να οριοθετήσει τις περιοχές που θα κινηθεί η έρευνα. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι αρκεί από μόνη της να καλύψει την πολυπλοκότητα του ζητήματος αλλά ότι χρειάζεται να συναντηθεί και με τα πορίσματα των άλλων σχετικών επιστημονικών κλάδων. Και αυτό γιατί η εμφάνιση νοητικών φαινομένων ανώτερης τάξης, όπως είναι η γλώσσα, είναι αποτέλεσμα φυσικών, βιολογικών και κοινωνικών αλληλεπιδράσεων.